

Devlet kırılmalı ekonomik büyümeyi etkiler mi? Kırılmalı Sekizli ülkeler üzerine ampirik bir çalışma

İlyas Bayar*

*Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Ömerli MYO, Ömerli, Mardin, 47010, Türkiye. E-posta: ilyasbayar@artuklu.edu.tr ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1278-7309>

MAKALE BİLGİSİ

Geliş: 01.09.2024
Kabul: 19.02.2025
Çevrim içi kullanım
tarihi: 28.02.2025
Makale Türü: Araştırma
makalesi

Anahtar Kelimeler:

ekonomik büyüme,
devlet kırılmalı,
panel ardl-pmg,
nedensellik analizi

ÖZ

Ekonomik büyüme, yaşam standartlarını yükseltmek ve refah düzeyini artırmak için hayati bir öneme sahiptir. İktisadi faktörlerin yanı sıra kurumsal faktörler de ekonomik büyümenin belirleyici unsurlarındandır. Mevcut çalışmada devlet kırılmalılığının, gayri safi sabit yatırımların ve doğrudan yabancı yatırım girişinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi Kırılmalı Sekizli (Arjantin, Brezilya, Şili, Hindistan, Endonezya, Rusya, Güney Afrika ve Türkiye) ülke grubu için 2006-2022 dönemi yıllık verileri ile incelenmektedir. Çalışmada öncelikle hem modelin hem de serilerin yatay kesit bağımlılığı kontrol edilmiştir. Daha sonra serilerin birim kök sınavası Pesaran (2007) tarafından geliştirilen CADF birim kök testi ile incelenmiştir. Panel ARDL-PMG yöntemi ile seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi araştırılmıştır. Emirmahmutoğlu-Köse Nedensellik testiyle seriler arasındaki ilişkilerin yönünü belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmadan elde edilen ampirik sonuçlar, devlet kırılmalılığındaki %1'lik bir artışın ekonomik büyümeyi yaklaşık %0,15 oranında azalttığını göstermektedir. Söz konusu dönemde gayri safi sabit yatırım ekonomik büyümeyi pozitif, doğrudan yabancı yatırım geliri ekonomik büyümeyi negatif etkilemektedir. Çalışmada ayrıca kırılmalılık ile ekonomik büyüme; kırılmalılık ve gayri safi sabit yatırımlar arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Kırılmalılık, yatırım ve ekonomik büyüme ortamını doğrudan etkilediğinden politika yapıcılar politik, sosyal ve ekonomik ortamı düzenleyici güçlü kurumsal yapılar inşa etmelidir.

Does state fragility affect economic growth? An empirical study on Fragile Eight Countries

ARTICLE INFO

Received:01.09.2024

Accepted:19.02.2025

Available online:28.02.2025

Article type: Research article

Keywords:

economic growth, state fragility, panel ardl-pmg, causality analysis.

ABSTRACT

Economic growth is vital for raising living standards and increasing welfare. In addition to economic factors, institutional factors are also determinant elements of economic growth. In the current study, the impact of state fragility, gross fixed investments and foreign direct investment inflows on economic growth is examined with annual data for the period 2006-2022 for the Fragile Eight (Argentina, Brazil, Chile, India, Indonesia, Russia, South Africa and Turkey) country group. In the study, first of all, the cross-sectional dependency of both the model and the series was checked. Then, the unit root test of the series was examined with the CADF unit root test developed by Pesaran (2007). The cointegration relationship between the series was investigated with the Panel ARDL-PMG method. Emirmahmutoğlu-Köse Causality test was used to determine the direction of the relationships between the series. Empirical results from the study show that a 1% increase in state fragility reduces economic growth by approximately 0.15%. In this period, gross fixed investment affects economic growth positively, while foreign direct investment income affects economic growth negatively. The study also found a bidirectional causality relationship between vulnerability and economic growth and between vulnerability and gross fixed investments. Since fragility directly affects the investment and economic growth environment, policymakers must build strong institutional structures that regulate the political, social and economic environment.

1. Giriş

İnsanlar, toplumlar ve genel olarak ülkeler arasında ortaya çıkan gelir ve refah farklılıklarının günümüzde derinleştiğine şahit olunmaktadır. Bir yandan asgari yaşam düzeyine erişemeyenlerin, bir yandan orta-gelir tuzağını aşamayanların, bir yandan da 'refah' içinde olup refah devletinin sınırlarının nerede olması gerektiğine dair tartışmalar süregelmektedir. Her üç kategoride yer alan ülkelerin yönetimleri, bu farklılıkları aşmaya/yönetmeye dönük alternatif çözüm modellerinin ve eylem planlarının formüle edilmesi için bir uğraşı içindedirler. Ancak, bütün çabaların toplamı, esasında ekonomik büyümenin, gelişmenin ve kalkınmanın nasıl sağlanacağına dönüktür.

Modern büyüme teorisinin birinci dalgasını Harrod-Domar modeli oluşturmaktadır. Bu model ile Solow Neoklasik büyüme modeli ekonomik büyüme sürecini sermaye birikimi faktörü üzerinden izah etme çabasına girmişlerdir. İçsel büyüme teorileri ile devam eden süreçte ve daha sonrasında ise ekonomik büyümenin sağlanmasında teknoloji, beşerî sermaye vd. faktörler üzerinden ekonomik büyüme açıklanmaya çalışılmıştır. Bu faktörlerin ekonomik büyüme sürecini tam olarak açıklayamaması kurumların ekonomik büyümedeki rolünü gündeme getirmiştir (Baumol ve Binder, 2004; Ünsal, 2007). Kurumların, milletlerin zenginliğini derinden etkilediğine ilişkin fikirler Adam Smith orijinli (Snowdon ve Vane, 2005, s. 635) olsa da kurumlar ve ekonomik performans arasındaki ilişkinin yoğun bir şekilde yeniden ele alınması yakın zamanlara denk düşmektedir. D. North (1990,1991) kurumların belirsizliği azalttığını, azalan belirsizliğin de işlem ve üretim maliyetlerini azaltarak verimliliği ve dolayısıyla ekonomik performansını olumlu olarak etkilediğini ifade eder. North, sahip olunan kurumların ekonominin yapısını belirlediğini açıklar.

Günümüzde ekonomik büyüme sürecini ve ülkeler arası farklılıkları açıklamak için fiziki sermaye, beşerî sermaye ve teknolojik gelişmeler gibi faktörler tek başlarına tatmin edici bir çerçeveye sunmamaktadır. Easterly ve Levine (1997) fiziksel sermaye, beşerî sermaye ve işgücü arzının Afrika'daki büyümeyi tamamen açıklayamadığını, ekonomik büyümenin temel belirleyicilerini anlamak için kurumsal yapıların anlaşılması gerektiğini iddia etmektedir. Bu alanda son yıllardaki artışlarla birlikte kurumların/kurumsal yapıların ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisini ampirik bulgularla tespit eden çalışmalar mevcuttur (Knack ve Keefer, 1995; Mobarak ve Karshenasan, 2012; Nawaz, Iqbal ve Khan, 2014; Siddique, Nawaz ve Majeed, 2016; Wandeda, Masai ve Nyandemo, 2021).

İktisadi büyümenin ve gelişmenin sağlanmasında fiziki, beşerî ve teknolojik faktörler çok etkili ise neden bazı toplumlar bunu başarılı bir biçimde gerçekleştirmemektedirler. Bu mesele tam olarak ekonomik büyümenin temel belirleyicileri ile yanıtlanabilir. İşgücü, beşerî sermaye, fiziki sermaye ve teknolojik gelişmeler gibi unsurların yanı sıra ekonomik büyümenin sağlanmasında toplumların piyasa yapıları, sahip oldukları doğal kaynaklar, coğrafi farklılıklar, kültürel ve demografik yapılar ile kurumsal farklılıklar göz ardı edilmemelidir (Acemoğlu, 2009, ss. 19-20). İktisadi düşünce tarihi irdelendiğinde Neoklasik teori ile başlayan büyümeye ilişkin teoriler uzun bir dönem baskın bir görüş olmuştur. Bu teoride, ekonomik büyümenin merkezine piyasaların rekabet edebilirliği yerleştirilerek, ekonomik büyüme sürecinde yönetişimin rolü ve yasal çerçeveyi göz ardı edilmiştir. Ancak, evrimsel büyüme modellerindeki son gelişmeler demokrasinin ve sosyal sözleşmelerin rolü ile siyasi ve sosyal kurumların düzenleyici rolünün önemini fark edilmesine zemin hazırlamıştır (Snowdon ve Vane, 2005, s. 635). Bu bağlamda, sürdürülebilir ekonomik büyümenin esasında kurumsal değişimi gerekli kıldığı anlayışı yerleşmeye başlamıştır (Sengupta, 2011, s. 105).

Siyasi süreçler, ekonomik kuralları tanımlamada ve bu kuralların uygulanmasında etkin oldukları için ekonomik performansın şekillenmesinde önemli bir rol oynar. Bununla birlikte etkin yönetişimin sağlanması ve sosyal çatışmaların azaltılmasında da önemli bir görev üstlenmektedirler. Siyasi yapının kendisinin toplumun sosyal bütünlüğü tarafından belirlenmesi ve informal normların devletin resmi kurallarına meşruiyet kazandırması devlet otoritesini meşrulaştırır ve ekonomik verimliliği artırır (North, 1994). Bu yönüyle ekonomik büyüme toplumsal huzursuzluğu azaltabilir ve bu durum siyasi kırılmanın azaltılmasına yardımcı olabilir (Sekhar, 2010, s. 268).

Ekonomik büyümenin sağlanmasında kurumların etkin oluşu kırılabilirlik olarak adlandırılan devlet kırılabilirliği/zayıflığı/başarısızlığı üzerinden ele alınabilir. Kırılabilir devletlerdeki olası çatışma ve huzursuzluk yönetim değişikliği dürtüsüne ve eğilimine yol açar. Sorunsuza yakın işleyen bir yönetimin varlığı ülkenin güvende olmasına işaret eder. Bu durum, ekonominin işleyişinde, tasarruflarında ve finans sektöründe bir iyileşme ortamına zemin hazırlamaktadır (Sekunmade ve Özarslan Doğan, 2023, s. 701). Bu bağlamda gelişmekte olan ülkelerde kurumsal kalitedeki iyileşmeler, gelişmiş ülkelerde teknolojiyi geliştiren sonuçları tetikleyerek toplam üretkenlik kazançları yaratabilmektedir (Jung, 2020).

Kırılabilirlik, devletlerin ya da kurumların hem vatandaş grupları arasında hem de devlet ile vatandaş arasındaki ilişkilerde arabuluculuk kapasitesinden, hesap verebilirlikten veya meşruiyetten yoksun olma durumunu ifade eder. Bu durum aynı zamanda devletin şiddete karşı savunmasız hale geldiği dönemleri de tanımlar (The World Bank, 2011, s. xvi). Kırılabilirlik, birçok özelliğin bir arada ortaya çıkması ve birbirini güçlendirmesi nedeniyle sürdürülebilir gelişmeyi zorlaştırır (Hoeffler, 2019, s. 1068). Kırılabilir devletlerde resmî kurumlar, yeterli düzeyde güvenlik, hizmet ve meşruiyet sağlamadıklarından zayıf bir yapıya sahiptir. Gayri resmî kurumlar da (kültür, demografi, toplum) rekabet eden etnik, dini ve siyasi kimliklerin çokluğu nedeniyle zayıf bir yapıdadır (Seyoum ve Camargo, 2021, s. 160). LSE-Oxford Komisyonu, bu özelliklerin bir arada bulunmasına “kırılabilirlik sendromu” adını vermektedir. Bu problemler genel olarak altı başlık altında sıralanabilir. İlk olarak gözlemlenen durum toplumun karşıt gruplara bölünmüş olduğudur. Bu durum, devletin ulusal amaçlar doğrultusunda kullanılması için gruplar arası iş birliğini engellemektedir. Bunun yerine, devlet, ele geçirilmesi durumunda yağmalanacak bir kaynak olarak görülmektedir. İkincisi, birçok vatandaş devleti meşru görmemektedir ve bu yüzden de devlet erkinin koyduğu kurallara uymamaktadır. Meşruiyet eksikliği ve devletin yağmalanacak bir kaynak olarak görülmesi üçüncü bir sorunu daha beraberinde getirmektedir. Bu da devletin vatandaş güvenliği, kamu hizmeti, vergilendirme ve altyapı gibi temel işlevleri yerine getirme kapasitesinden yoksun hale gelme durumudur. Devletin kapasite eksikliği daha yüksek (şiddet içeren) suç oranlarına ve daha yüksek organize silahlı çatışma olasılığına neden olur. Bu

dört sorun beşinci bir sorunu daha beraberinde getirmektedir. Özel sektörün yeterince gelişmemesine, kamu gelirlerinin düşük kalmasına ve ekonominin dar tabana sıkışmasıdır. Bu durum en nihayetinde düşük kamu gelirleri ve istihdam eksikliğinin ötesinde toplumun hem siyasi hem de ekonomik şoklara maruz kalmasına neden olmaktadır (LSE, 2018, s. 16).

Devlet kırılma riskini ölçmek amacıyla Dünya Bankasının yönetim göstergeleri başta olmak üzere birçok endeks ve yöntem geliştirilmiştir (Ferreira, 2017, ss. 1298-1300). Bu endekslerden biri de “The Fund For Peace” adlı düşünce kuruluşunun oluşturduğu endekstir. Bu endekse ilişkin içerik ve veriler 2005'ten 2018'e kadar Amerikan dergisi Foreign Policy tarafından 2019 yılından beri de The New Humanitarian tarafından yayınlanmaktadır. Endeks, 4 başlık ve bu başlıkların altında yer alan 12 alt kategori üzerinden oluşturulmuş ve Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1

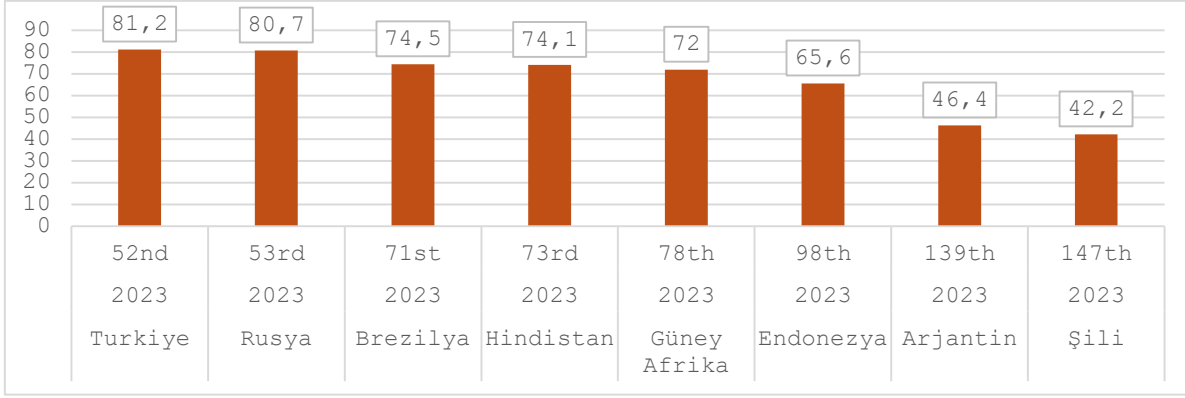
Endeki oluşturulan alt kategoriler

1. Uyum Göstergeleri	2. Ekonomik Göstergeler	3. Politik Göstergeler	4. Sosyal Göstergeler
Güvenlik Aygıtları	Ekonomik Gerileme	Devlet Meşruiyeti	Demografik Baskılar
Fraksiyonlaşmış Elitler	Eşitsiz Ekonomik Gelişme	Kamu Hizmetleri	Mülteciler ve Göçmenler
Grup Şikayetleri	İnsan ve Beyin Göçü	İnsan Hakları ve Hukukun Üstünlüğü	Dış Müdahale

Her bir alt kategori 10 puan üzerinden değerlendirilmektedir. Alınan puanlar toplanarak kırılma durumu belirlenmektedir. Çeyrek dilimde sınıflandırılan puanlarda 90-120 puanı alarm; 60-90 puanı uyarı; 30-60 puanı istikrarlı ve 0-30 puanı sürdürülebilir olma durumunu nitelemektedir. Bu bağlamda devletler kırılma risk seviyelerine göre 11 gruba ayrılmaktadır (Kara, 2021, s. 23; FSI, 2023, ss. 5-7):

1. Çok sürdürülebilir (very sustainable)
2. Sürdürülebilir (sustainable)
3. Çok dengeli (very stable)
4. Daha fazla dengeli (more stable)
5. Dengeli (stable)
6. Uyarı (warning)
7. Yükseltilmiş uyarı (elevated warning)
8. Yüksek uyarı (high warning)
9. Alarm (alert)
10. Yüksek alarm (high alert)
11. Çok yüksek alarm (very high alert)

Bir ülkenin puanının artması aynı zamanda kırılma risk seviyesinin artışını ifade etmektedir. Kırılma risk endeksinde üst sıralarda yer alan ülkeler daha kırılma riskli olmaktadır. 179 ülkenin değerlendirildiği 2023 raporuna göre Somali 111,9 puanla ilk sırada yer alırken Yemen, 108,9 puanla ikinci sırada yer almaktadır. Yine aynı verilere göre İzlanda 15,7 puanla 178.sırada iken Norveç 14,5 puanla 179. sırada yer almıştır (FSI Report, 2023). Çalışmaya konu olan ülkelerin 2023 Kırılma Risk Endeksinde göre sıralamaları Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1. Kırılgan Sekizlide Kırılganlık Endeksi Sıralaması (2023). (Kaynak: Fragile States Index (2023) yıllık raporu esas alınarak Yazar tarafından oluşturulmuştur).

Kırılgan devletler endeksinin 2023 raporuna göre Türkiye ve Rusya yüksek uyarı; Brezilya, Hindistan ve Güney Afrika yükseltilmiş uyarı; Endonezya uyarı statüsünde kategorize edilirken Arjantin ve Şili daha fazla dengeli sınıflandırmasında yer almıştır.

Çalışmaya konu olan Kırılgan Sekizli ülke grubunun neden kırılgan olarak tanımlandığı ve bu ülke grubunun küresel ölçekteki öneminin belirlenmesinde fayda bulunmaktadır. J. P. Morgan analistlerinden James Lord Brezilya, Endonezya, Güney Afrika Hindistan ve Türkiye'yi kapsayan ülkeleri "Kırılgan Beşli" adı altında sınıflandırmıştır. Bu ülkelerin bu şekilde sınıflandırılmasının altında yatan temel sebepler söz konusu ülkelerde; i) siyasi istikrarsızlık ve yolsuzluğun varlığı ii) ekonomik büyüme, enflasyon, işsizlik gibi makro ekonomik göstergelerde ivme kaybedilmesi iii) orta gelir tuzağında yer almaları iv) artan dış finansman ihtiyacı ve dış finansmana erişim problemleri nedeniyle paralarının diğer ülkelerin para birimlerine göre hızlı değer kaybetmesiydi (Eğilmez, 2015). İngiliz Financial Times gazetesinden Gavyn Davies, "kırılgan beşli" gruba artan içsel ekonomik sorunları nedeniyle Arjantin, Rusya ve Şili'nin de dahil edilmesini ve bu ülkelerin "Kırılgan Sekizli" olması gerektiğini ileri sürmüştür (Davies, 2014). Kırılgan sekizli olarak nitelenen ülkeler, yükselen piyasalar ve gelişmekte olan ülkeler statüsünde yer alıp son yıllarda yüksek büyüme performansları ile dikkat çekmektedir. Ayrıca bu ülke grubu 2023 verilerine göre yaklaşık 2,25 milyar nüfusla dünya nüfusunun dörtte birini oluşturmaktadır. Genç nüfus yapısı da dikkate alındığında bu ülkelerin ekonomik performansı küresel ekonomik istikrar için önem arz etmektedir.

Kırılganlığın seviyesi ile büyüme/kalkınma arasında ilişki Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri üzerinden ele alınabilir. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, 2015 yılında sosyal ve ekonomik kalkınma konularını ele alan ve 17 küresel hedeften oluşan Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerini (SDG) kabul etmiş ve ilan etmiştir. Sırasıyla 1, 8, 10 ve 16 maddeler yoksulluğun son bulmasını, sürdürülebilir ekonomik büyümenin ve tam istihdamın sağlanmasını, eşitsizliklerin azaltılmasını ve son olarak barış, adalet ve güçlü kurumların egemen olduğu toplumlar ve devletlerin inşa edilmesini teşvik etmiştir. Dolayısıyla, bu hedefler doğrudan ekonomik kalkınma ve kırılganlık konuları ile yakından ilişkilidir (Fowowe ve Folarin, 2019, s. 1142; SDGS, 2023, ss. 9-18).

Yapılan çalışmada, kırılganlığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi Kırılgan Sekizli ülkeler için 2006-2022 dönemi temel alınarak analiz edilmiştir. Bilindiği kadarıyla çalışmada yer alan değişkenler arasındaki ilişkinin söz konusu ülkeler üzerinden ele alınmadığı görülmektedir. Bu nedenle bu çalışmanın mevcut literatüre katkısı bu araştırmanın söz konusu ülkelerde ilk olarak yapılmış olmasıdır. Giriş kısmında ekonomik büyüme ve kırılganlık ile ilgili teorik bilgiler sunulmuştur. Sonraki bölümde literatür taraması yapılmıştır. Son bölümde ise veri setine, kullanılan metodolojiye ve elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

2. Literatür özeti

İktisat literatüründe finansal kırılganlık/istikrarsızlık ile ekonomik büyüme/kalkınma arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalar (Loayza ve Ranciere, 2006; Misati ve Nyamongo, 2012; Batuo, Mlambo ve Asongu, 2018; Hagan ve Amoah, 2019; Şimşek, Hazar ve Babuşçu, 2019) var olduğu gibi doğrudan

ekonomik kırılganlık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalar da mevcuttur (Armstrong ve Red, 2002; Cordina, 2004; Gounder ve Saha, 2007; Jimboran, 2018; Moallemi, 2018; Baylan, 2020; Kılınç, 2021; Duman, 2023). Ancak, devlet kırılganlığı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalar literatürde son yıllarda yer almaya başlamıştır. Bu çalışmaların kırılganlık kavramının doğası gereği gelişmekte olan ülkeler bağlamında özellikle de Afrika kıtası üzerine yoğunlaştığı görülmektedir.

Laniran (2018), çalışmasında 1980-2015 döneminde Nijerya'da devlet kırılganlığının sermaye girişleri ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmıştır. ARDL (Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif) sınır testi yaklaşımının kullanıldığı çalışmada, devlet kırılganlığı, sermaye akımları ve ekonomik büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Para transferlerinin Nijerya'ya sermaye akışının çok önemli bir biçimi olarak devam ettiği ve devlet kırılganlığının varlığının bunu daha önemli hale getirdiği gözlemlenmiştir. Resmi kalkınma yardımlarının ekonomik büyümeye olumlu katkısı gözlenmekle birlikte devlet kırılganlığının varlığının bunu önemsiz kıldığı tespit edilmiştir. Devlet kırılganlığı ve ekonomik büyüme arasında çok önemli olmazsa da negatif bir ilişki gözlenmiştir. Bir başka ifade ile devlet kırılganlığı ile kişi başına düşen çıktı arasında doğrudan çok önem arz etmese de özellikle sermaye akışları gibi potansiyel büyüme faktörlerinin katkısını değiştirme biçimi aracılığıyla daha anlamlı bir negatif dolaylı ilişki bulunmuştur. Çalışmada devlet kırılganlığı sorununun ele alınması ve devlet dayanıklılığının oluşturulması için ortak çabaların sarf edilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

Chuku ve Onye (2019), çalışmalarında 48 Sahra Altı Afrika ekonomisine ait verilerle devlet kırılganlığının makroekonomik sonuçlarını dinamik panel sistemi genelleştirilmiş momentler yöntemi (SGMM) ve yapısal vektör otoregresyonları (SVAR) incelemektedir. Sonuçlar, devlet kırılganlığının makroekonomik oynaklığın ve ekonomik krizin şiddetinin artmasına ve makroekonomik performansın düşmesine yol açtığını göstermektedir.

Ferreira (2018) 1993-2012 dönemine ait verileri kullanarak devlet etkisizliği (158 ülke örnekleme) ve siyasal şiddeti (166 ülke örnekleme) devlet kırılganlığının iki boyutu olarak gösteren bir yaklaşım önermiş ve kırılganlığın ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini ele almıştır. Elde edilen bulgular devlet etkisizliğinin ekonomik büyüme üzerinde önemli düzeyde bir olumsuz etkisi olduğunu göstermiştir. Ancak, siyasal şiddetin büyüme üzerinde önemli bir etkisi saptanmamıştır.

Fowowe ve Folarin (2019), yaptıkları çalışmada Afrika ülkelerinde devlet kırılganlığı, finansal eşitsizlikler ve kapsayıcı büyüme arasındaki ilişkileri incelemişlerdir. Çalışma 2007-2015 dönemini kapsamaktadır. Veri analizinden elde edilen bulgular kapsayıcı büyüme ve kırılganlık arasında negatif korelasyon olduğunu göstermiştir. Ayrıca finansal kapsayıcılık ile kapsayıcı büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Saba ve Ngepah (2019), 34 Afrika ülkesinde 1990-2015 yıllarını kapsayan dönemde askeri harcamalar, devlet kırılganlığı ve ekonomik büyüme değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Genelleştirilmiş momentler yönteminin (GMM) kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgular askeri harcamaların büyüme üzerindeki etkisinin negatif olduğu ve bu etkinin devlet kırılganlığının varlığında daha da belirginleştiğini göstermektedir. Bölgesel ekonomik toplulukların çoğunda Ortak bölgesel askeri harcamalar/müdahaleler/araçların sorunlarını çözmede etkisiz olduğunun ifade edildiği çalışmada başta can ve mal güvenliğinin sağlanması, temel kamu mallarının (örneğin sağlık, eğitim, altyapı) tedarik edilmesi vb. bir dizi güçlü ve kapsayıcı kurumların hayata geçilmesi önerilmektedir.

Seyoum (2021), 180 ülkeden oluşan verilerle devlet kırılganlığı ile insani gelişme (ve bunun farklı boyutlarını) arasındaki ilişki değerlendirmektedir. Ayrıca, sosyal uyumun insan gelişimi üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkileri de test edilmektedir. Sıradan en küçük kareler regresyonunun (OLS) kullanıldığı çalışmada devlet kırılganlığının insan gelişimi üzerinde önemli ve olumsuz etkilere sahip olduğu görülmüştür. Ayrıca sosyal uyumun insan gelişimi üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olduğu ve yasal meşruiyetin bu ilişkiye kısmen aracılık ettiği ortaya koyulmuştur.

Mazorodze (2021), 2009 ve 2018 yılları arasında 13 Sahra altı ülkesinde devlet kırılganlığının döviz kuru sapmalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini GMM yöntemiyle analiz etmiştir. Elde edilen bulgular, döviz kuru sapmalarının devlet kırılganlığı ile ekonomik büyüme üzerinde önemli ölçüde negatif bir etki bıraktığını göstermektedir.

Adedeji ve Adeneyi (2023), Nijerya'da 2011 ve 2015 yılları arasını kapsayan dönemde yıllık verileri kullanarak 36 eyalet ve Federal Başkent Bölgesi'nde (FCT) kırılğanlığın büyüme ve yoksulluk üzerindeki etkisini havuzlanmış OLS, FE, RE ve DGMM tahmin tekniklerini kullanarak incelemiştir. Elde edilen temel bulgular, büyük ölçüde kırılğanlığın büyümeyi azaltırken yoksulluğu artırdığına işaret etmektedir. Özünde, kırılğanlığın zaman içinde istikrarsız bir büyüme kaydetme eğilimine sürüklediği tespit edilmiştir. Özellikle kırılğanlığı azaltacak politikalarının uygulanması önerilmiştir.

Sekunmade ve Özarslan Doğan (2023), 2006-2019 yıllarını kapsayan dönemde Sahra Altı Afrika ülkelerinde kırılğanlık endekslerinin ekonomik büyümesi üzerindeki etki düzeyini ele almışlardır. Söz konusu ilişkiyi ampirik olarak ele alan çalışmada FMOLS, MG, AMG ve CCEMG tahmincileri kullanılmıştır. Bulgular, yalnızca dış müdahale endekslerinin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğini ekonomik gerilemenin, ekonomik eşitsizliğin ve insan ve beyin göçünün ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etkisi olduğunu göstermiştir.

Agu (2024), Sahra Altı Afrika ülkelerinden 2006-2019 dönemine ait panel verilerini kullanarak küreselleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini kırılğanlığı dahil ederek analiz etmiştir. İki aşamalı GMM metodunun kullanıldığı çalışmada sonuçlar, küreselleşmenin ekonomik büyüme üzerinde anlamlı pozitif bir etkiye sahip olduğunu, devlet kırılğanlığının ise negatif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Küreselleşme-ekonomik büyüme bağlantısında bir düzenleyici olarak devlet kırılğanlığının rolünü incelerken, bulgular, devlet kırılğanlığının ve küreselleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkileşimli etkisinin negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum devlet kırılğanlığının küreselleşmeyle etkileşime girerek küreselleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini zayıflattığını göstermektedir. Karar vericilerin bölgeyle ilişkili sürekli istikrarsızlığı sona erdirmek için yeni bir yol haritası çizmesi, hukukun üstünlüğünü savunması biçiminde bir takım politika önermeleri sunulmuştur.

Barugahara ve Munyambonera (2024) çalışmalarında 43 Afrika ülkesi için 2000-2018 yılları arasındaki verileri kullanarak devlet kırılğanlığının ve doğal kaynakların DYY (doğrudan yabancı yatırım)-ekonomik büyüme bağlantısı üzerindeki ılımlaştırıcı etkisini Dinamik Sistem GMM yaklaşımını kullanarak ele almışlardır. Çalışmada, doğrudan yabancı yatırımların devlet kırılğanlığı ve doğal kaynaklarla etkileşimi sonucunda Afrika'nın ekonomik büyümesine doğrudan veya dolaylı olarak bir etkisi olmadığı tespit edilmiştir. Ancak, devlet kırılğanlık indeksindeki bir birimlik artışın Afrika'daki ekonomik büyümeyi yaklaşık %0,33 oranında azalttığı tespit edildiği çalışmada Afrika ülkelerinin istikrarlı ekonomiler kurmaları ve doğrudan yabancı yatırım akışlarından faydalanmak için kurumlarını geliştirmeleri önerilmiştir.

3. Veri Seti, metodoloji ve bulgular

3.1. Veri seti

Bu çalışmada, Kırılğan Sekizli olarak adlandırılan ülkelerde 2006-2022 dönemi yıllık verileri ile kırılğanlık (devlet kırılğanlığı), gayri safi sabit yatırım, doğrudan yabancı yatırım girişinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi incelenmiştir. Kâr amacı gütmeyen bir organizasyon olarak nitelendirilen The Fund for Peace (FFP) kuruluşu düzenli olarak 2006 yılından bu yana Kırılğan Ülkeler Endeksi (Fragile States Index) ilişkin verileri yayınlamaktadır. Bu nedenle çalışma en geniş veri aralığı ile yapılmaya çalışılmıştır.

Fiziki sermayeyi oluşturan sabit sermaye yatırımları ülkelerin ekonomik büyüme sürecindeki en önemli faktörlerden birisidir. Bunun yanı sıra gelişmekte olan ülkeler, düşük tasarruf düzeyi nedeniyle yatırımların finansmanı için yurt dışı kaynak arayışına yönelmektedir. Bu bağlamda söz konusu ülkeler doğrudan yabancı yatırıma ihtiyaç duymaktadır. Doğrudan yabancı yatırımlar sayesinde ülkelerin dış ticaret hacimleri ve ihracatları artabilmektedir. Ayrıca doğrudan yabancı yatırımlar uluslararası markalaşmalarına ve teknoloji transferlerine imkân sağlayabilmektedir (Acet ve Erkoçak, 2022, s. 146). Doğrudan yabancı yatırımların kurumsal kalite ile ülkelerin ekonomik büyüme süreçlerine katkı vermesi beklenmektedir. Bu faktörler ışığında Denklem 1'de sunulan model Hayat (2019), Adegboye vd. (2020), Wang vd. (2022), Barugahara ve Munyambonera (2024), Okoh (2024)'un çalışmalarında kurdukları modellerden esinlenerek geliştirilmiştir. Çalışmada analiz edilecek modelin matematiksel olarak gösterimi aşağıda gösterilmiştir:

$$\ln GDP_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 \ln FI_{it} + \alpha_2 \ln GFC_{it} + \alpha_3 FDI_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Denklemden yer alan i terimi Kırılğan Sekizli ülkelerini; t , zaman boyutunu; ε , hata terimini ve $\alpha_0, \dots, \alpha_3$ parametre katsayılarını göstermektedir. Yarı logaritmik bir formda model oluşturulmuştur. Çalışmada analize konu olan değişkenlere ait bilgiler ve paneli oluşturan ülkeler sırasıyla Tablo 2’de ve Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 2

Değişkenler ve tanımlayıcı bilgiler

Değişkenler	Kısaltma	Kaynak
Ekonomik Büyüme (kişi başına düşen reel GSYİH) (sabit 2015 US\$)	LnGDP	Dünya Bankası
Gayrisafi Sabit Yatırım (kişi başına düşen reel) (sabit 2015 US\$)	LnGFC	Dünya Bankası
Doğrudan Yabancı Yatırım Girişi (% GSYİH)	FDI	Dünya Bankası
Kırılğanlık Endeksi	LnFI	Barış Fonu

Tablo 3

Çalışmada yer alan ülkeler

Arjantin	Brezilya	Şili	Hindistan
Endonezya	Rusya	Güney Afrika	Türkiye

Bu çalışmada öncelikle yatay kesit bağımlılığı testi yapılacaktır. Ardından birim kök testi analizi yapılacaktır. Eşbütünlük testinden sonra bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etki derecesi belirlenecektir. Son olarak değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi analiz edilecektir.

3.2. Yöntem ve bulgular

3.2.1. Yatay kesit bağımlılığı testi

Panel veri analiz metodu ile yapılan analizlerde ilk olarak yatay kesit bağımlılığı test edilir. Bu test ile herhangi bir ülkede meydana gelen şokun ya da krizin diğer ülkeleri aynı derecede etkileyip etkilemediği sınımlanmaktadır. Bununla birlikte eğer yatay kesit bağımlılığı durumu ortaya çıkarsa birinci nesil birim kök testleri yerine ikinci nesil birim kök testlerinin kullanılması gerekmektedir.

Breusch-Pagan (1980) CD_{LM1} , Pesaran (2004) CD_{LM2} , Pesaran (2004) CD ile Pesaran ve Yamagata (2008)’nin geliştirdiği testler yatay kesit bağımlılığının test edilmesi için literatürde sıklıkla kullanılmaktadır. Panelin kesit boyutunun (N) zaman boyutundan (T) küçük olması durumunda tercih edilen LM (Lagrange Multiplier) testi 1980 yılından Breusch ve Pagan tarafından geliştirilmiştir. Bu testin formülü aşağıda gösterilmiştir:

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{P}_{ij}^2 \quad (2)$$

Pesaran (2004) tarafından geliştirilen CD ve CD_{LM} testi ise panelin kesit boyutunun zaman boyutuna eşit ya da panelin kesit boyutunun zaman boyutundan büyük olması durumunda kullanılır. Söz konusu teste ilişkin denklem aşağıda sunulmuştur.

$$CD_{LM} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T \hat{P}_{ij}^2 - 1) \quad (3)$$

Pesaran vd. (2008) tarafından LM_{adj} testinde ise LM ve CD_{LM} testlerinde olduğu gibi kesit ve zaman boyutunun karşılaştırılmasına gerek duyulmadan sapmasız sonuçlar üretmeye olanak sağlamaktadır.

$$LM_{adj} = \sqrt{\frac{2}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \frac{(T-k)\hat{\rho}_{ij}^2 - \mu_{Tij}}{v_{Tij}} \quad (4)$$

Yukarıda yer alan eşitlikte k regresör katsayısını temsil etmektedir. μ_{Tij} , $(T-k)\rho_{ij}^2$ 'nin ortalamasını, v_{Tij}^2 ise $(T-k)\rho_{ij}^2$ 'nin varyansını simgelemektedir. Yatay kesit bağımlılığı testlerine ilişkin hipotezler aşağıda sunulmuştur:

H_0 : Yatay kesit bağımlılığı yoktur.

H_1 : Yatay kesit bağımlılığı vardır.

Tablo 4

Modelin yatay kesit bağımlılığı

Test	Panel	
	İstatistik	Olasılık
CD_{LM1} (Breusch,Pagan 1980)	34,596	0,182
CD_{LM2} (Pesaran 2004 CDlm)	0,881	0,189
CD (Pesaran 2004 CD)	2,412	0,008*
Bias-adjusted CD test (LM_{adj})	5,308	0,000*

Not: *. %1 anlamlılık düzeyinde kesitler arasında yatay kesit bağımlılığını ifade etmektedir.

Modele ait yatay kesit bağımlılığının sınındığı ve dört farklı testin kullanıldığı sonuçlar Tablo 4'te görülmektedir. Zaman boyutunun kesit boyutundan büyük olduğu (T:17, N:8) bu çalışmada hem CD hem de LM_{adj} testinden elde edilen bulgular %1 anlamlılık düzeyinde sıfır hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. Bu durum, modelde yatay kesit bağımlılığının varlığını ve Kırılğan sekizli ülkelerinin birinde meydana gelecek şok ya da krizin diğer ülkeleri de etkileyeceğini göstermektedir. Veri setini oluşturan seriler için yapılan yatay kesit bağımlılığı testinden elde edilen test sonuçları Tablo 5'te verilmektedir.

Tablo 5

Değişkenlerin yatay kesit bağımlılığı

Test	LnGDP		LnGFC		FDI		LnFI	
	Stat.	Prob.	Stat.	Prob.	Stat.	Prob.	Stat.	Prob.
CD_{LM1} (Breusch, Pagan 1980)	84,356	0,000*	43,854	0,029**	68,351	0,000*	38,305	0,093***
CD_{LM2} (Pesaran 2004 CDlm)	7,531	0,000*	2,119	0,017**	5,392	0,000*	1,377	0,084***
CD (Pesaran 2004 CD)	-2,026	0,021**	-2,022	0,022**	-2,116	0,017**	-1,577	0,057***
Bias-adjusted CD test (LM_{adj})	-2,257	0,988	-0,413	0,660	-0,233	0,592	3,067	0,001*

Not: *, ** ve *** %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde kesitler arasında yatay kesit bağımlılığını ifade etmektedir.

Tablo 5'te değişkenlerin yatay kesit bağımlılığı test sonuçları yer almaktadır. Elde edilen bulgular, her üç seri için H_0 hipotezinin %1 anlamlılık düzeyinde reddedildiğini göstermektedir. Bu durum seriler için yatay kesit bağımlılığının olduğuna işaret etmektedir.

3.2.2. Panel birim kök test ve sonuçlar

Pesaran (2007) tarafından geliştirilen “Yatay Kesit Genişletilmiş Dickey Fuller” serilerin birim kök içerip içermediklerini test etmektedir. Yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci nesil birim kök testlerinden biri olan bu testte ADF regresyonunun gecikmeli yatay kesit ortalamaları dikkate alınmaktadır. CADF test istatistiği değerleri hesaplandıktan sonra CIPS istatistik değerleri de aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$CIPS(N, T) = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N t_i(N, T) = \frac{\sum_{i=1}^N CADF_i}{N} \quad (5)$$

Yukarıdaki eşitlikte N kesit boyutunu, T zaman boyutunu ve $t_i(N, T)$ i^{th} kesit CADF istatistik değerini vermektedir, Bu teste ilişkin hipotezler aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır.

H_0 : Seride birim kök vardır.

H_1 : Seride birim kök yoktur.

Monte Carlo simülasyonları temel alınarak oluşturulan kritik değerler CIPS testleri için hesaplanan katsayılar ile karşılaştırılır. Analiz sonucunda elde edilen istatistik değerleri mutlak değer olarak kritik değerden büyük çıkarsa H_0 hipotezi kabul edilir ve serilerde birim kökün olduğu ortaya çıkar.

Tablo 6

CIPS birim kök test sonuçları

Değişkenler	Testin Formu	CIPS İstatistic	Kritik Değerler		
			%1	%5	%
LnGDP	Sabitli	-1,985	-2,60	-2,34	-2,21
	Sabitli ve Trendli	-2,177	-3,15	-2,88	-2,74
LnGFC	Sabitli	-1,924	-2,60	-2,34	-2,21
	Sabitli ve Trendli	-2,327	-3,15	-2,88	-2,74
FDI	Sabitli	-3,259*	-2,60	-2,34	-2,21
	Sabitli ve Trendli	-3,544*	-3,15	-2,88	-2,74
LnFI	Sabitli	-1,259	-2,60	-2,34	-2,21
	Sabitli ve Trendli	-2,442	-3,15	-2,88	-2,74
Δ LnGDP	Sabitli	-2,909*	-2,60	-2,34	-2,21
	Sabitli ve Trendli	-3,322*	-3,15	-2,88	-2,74
Δ LnGFC	Sabitli	-2,924*	-2,60	-2,34	-2,21
	Sabitli ve Trendli	-3,619*	-3,15	-2,88	-2,74
Δ FDI	Sabitli	-4,913*	-2,60	-2,34	-2,21
	Sabitli ve Trendli	-4,838*	-3,15	-2,88	-2,74
Δ LnFI	Sabitli	-3,144*	-2,60	-2,34	-2,21
	Sabitli ve Trendli	-3,154*	-3,15	-2,88	-2,74

Not: Δ fark operatörünü simgelemektedir. Gecikme uzunluğu 1 olarak belirlenmiştir. Kritik değerler Pesaran (2007) makalesinden alınmıştır. *, %1 seviyesinde H_0 hipotezinin reddedildiğini göstermektedir.

Tablo 6 incelendiğinde LnGDP, LnGFC ve LnFI serilerinin test istatistik değerlerinin mutlak olarak kritik değerlerden küçük olduğu görülmektedir. Bu durum söz konusu serilerin düzeyde birim köke sahip olduğu göstermektedir. FDI değişkeninin düzeyde test istatistik değeri mutlak değer olarak kritik değerlerden büyüktür. Bu nedenle FDI değişkeni seviyede durağandır. LnGDP, LnGFC ve LnFI değişkenlerinin farkları alındıktan sonra seriler birinci farklarında %1 anlamlılık düzeyinde durağan hale gelmiştir.

3.2.3. Panel ARDL-PMG testi ve sonuçlar

Birim kök test sonuçları ele alınan değişkenlerden değişkenlerin düzeyde veya birinci farklarında durağanlaştığı (farklı durağanlıklara sahip olduğu), hiçbirinin 2 veya daha üst bir fark değerinde durağanlaşmadığını görülmektedir. Ayrıca bağımlı değişkenin I(1) seviyesinde durağan hale

geldiği görülmektedir. Bu durum yapılacak çalışmalarda ARDL analizinin tercih edilmesine zemin hazırlamaktadır (İşcan ve Demirel, 2021, s. 198; Pata, Kartal, Dam ve Kaya, 2023).

Pesaran, Shin ve Smith (1999) tarafından geliştirilen Panel ARDL (Gecikmesi Dağıtılmış Ototoregresif Model) yöntemi, serilerin aynı dereceden durağan olma zorunluluğunu ortadan kaldırarak farklı derecelerde durağanlaşmış (I(0) ya da I(1)) seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin sınanmasına olanak sağlamaktadır. Bu test hem kısa hem de uzun dönemli ilişkiyi ayrı ayrı tahmin edebilmektedir. Panel ARDL modeli, küçük örneklemelerde bile uzun dönemli ilişkiyi yakalamak noktasında güçlü ve etkin bir metottur (Narayan ve Narayan, 2004, s. 102; Güngör, 2021, s. 200; Viera ve Silva, 2022, s. 227).

Pesaran vd. (1999) ARDL modeli temelinde MG (Mean Group) ve Pooled Mean Group) şeklinde iki tahminci geliştirmişlerdir. MG tahmincisinde ARDL spesifikasyonuna bir kısıt koyulmamaktadır. MG tahmincisinin belirgin eksikliği çeşitli parametrelerin paneldeki birimler arasında aynı olmaması kısıtıdır. Bu kısıt PMG tahmincisi ile giderilmiştir (Çoban, 2020:656). PMG tahmincisi, uzun dönem parametrelerin paneli oluşturan birimler arasında aynı olmaları kısıtını getirmektedir. Ancak hem sabitin hata varyanslarının hem de kısa dönem parametrelerinin birimler arasında farklılaşmasına izin vermesi bakımından avantaj sunmaktadır (Kundak ve Aktop, 2023, s. 458). Ayrıca heterojen modellerde değişkenler yatay kesit bağımlılığına sahipse bağımsız değişkenlerin katsayılarının kısa-uzun dönemli tahminleri PMG yöntemiyle elde edilebilir (Aktop, 2024, s. 464).

Panel veri analizi için oluşturulan denklemin ARDL şeklindeki ifadesi aşağıda verilmiştir:

$$\Delta \ln GDP_{it} = \beta_0 + \sum_{j=1}^p \beta_1 \Delta \ln GDP_{i,t-j} + \sum_{j=0}^p \beta_2 \Delta \ln GFC_{i,t-j} + \sum_{j=0}^p \beta_3 \Delta FDI_{i,t-j} + \sum_{j=0}^p \beta_4 \Delta \ln FI_{i,t-j} + \alpha_1 \Delta \ln GDP_{i,t-1} + \alpha_2 \Delta \ln GFC_{i,t-1} + \alpha_3 \Delta FDI_{i,t-1} + \alpha_4 \Delta \ln FI_{i,t-1} + \varepsilon_{it} \quad (6)$$

Yukarıdaki denklemde β_0 sabit terimi, $\beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4$ kısa dönem parametrelerini, $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3, \alpha_4$ terimleri ise uzun dönem parametrelerini belirlemektedir. Kısa dönem ilişkiyi gösteren Hata Düzeltme modeli ise şu şekildedir:

$$\Delta \ln GDP_{it} = \beta_0 + \sum_{j=1}^p \beta_{1i} \Delta \ln GDP_{i,t-j} + \sum_{j=0}^p \beta_{2i} \Delta \ln GFC_{i,t-j} + \sum_{j=0}^p \beta_{3i} \Delta FDI_{i,t-j} + \sum_{j=0}^p \beta_{4i} \Delta \ln FI_{i,t-j} + \lambda ECT_{t-1} + \varepsilon_{it} \quad (7)$$

Hata düzeltme katsayısı λ , modelde meydana gelecek kısa dönemli sapmaların uzun vadeli denge değerine ne zaman geleceğini gösteren bir değerdir. Değişkenler arasında bir eşbütünleşme ilişkinin varlığından söz edebilmek için Hata düzeltme katsayısının hem negatif bir değere sahip olması hem de istatistiksel olarak anlamlı olması gerekmektedir.

Tablo 7.

Panel ARDL-PMG testi ve bulgular

Uzun Dönem Tahminleri		PMG Tahmincisi	
	Katsayı	Standart Hata	Olasılık
LnGFC	0,828492	0,044586	0,000*
FDI	-0,015492	0,003222	0,000*
LnFI	-0,148418	0,079438	0,062***
Kısa Dönem Tahminleri		Katsayı	Standart Hata
LnGFC	0,254981	0,027880	0,000*
FDI	0,004813	0,003381	0,1580
LnFI	0,032759	0,045171	0,4701
ECM	-0,188490	0,064051	0,0041*
Sabit	0,654449	0,222714	0,0042*

Not: *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyesini göstermektedir.

Tablo 7 incelendiğinde hata düzeltme katsayısının (-0,188490) negatif olduğu ve istatistiksel olarak da anlamlı olduğunu görülmektedir. Bu sonuç değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin var olduğunu göstermektedir. Elde edilen bulgular uzun dönem katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı çıktığını göstermektedir. Gayrisafi sabit yatırım harcamalarındaki %1’lik bir artış, ekonomik büyümeyi yaklaşık %0,8 oranında artırmaktadır. Kırılganlık endeksindeki %1’lik bir artış Kırılgan Sekizli ülkelerde ekonomik büyümeyi yaklaşık %0,15 oranında azaltmaktadır. Yani kırılganlığın artması kırılgan sekizli ülkelerde söz konusu dönemde ekonomik büyümeyi negatif etkilemektedir. Doğrudan yabancı yatırım (DYY) girişinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi söz konusu dönemde negatiftir. Doğrudan yabancı yatırım girişlerinin ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemesi daha önce yapılan bazı çalışmalarla paralellik göstermektedir. (Lensink ve Morrisey, 2006; Sarkar, 2007; Rahman, 2015). Benzer bir biçimde Yeboua (2021) çalışmasında kurumsal gelişmişlik düzeyinin belirli bir eşğin üzerinde olduğu ülkelerde DYY'nin ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini; eşğin altında kalan ülkelerde ise DYY'nin ekonomik büyüme üzerinde ya negatif ya da sıfır etkiye sahip olduğunu ileri sürmektedir.

3.2.4. Panel nedensellik testi analizi ve sonuçlar

Emirmahmutoglu ve Kose (2011) tarafından geliştirilen nedensellik testi ile değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin yönü belirlenmeye çalışılmıştır. Bu test, Toda Yamamoto (1995) nedensellik testi üzerine kurulmuştur. Heterojenliği ve yatay kesit bağımlılığını dikkate almasının yanı sıra bu testte serilerin aynı dereceden durağan olma şartına ihtiyaç duyulmamaktadır. Ayrıca, herhangi bir ön teste gereksinim duyulmadığı için literatürde sıklıkla tercih edilmektedir. “Nedensellik yoktur” biçimindeki sıfır hipotez, her bir birim için kurulan alternatif hipoteze karşı test edilerek nedenselliğin yönü tayin edilir.

Tablo 8.

Emirmahmutoglu ve Köse panel nedensellik testi sonuçları

Sıfır Hipotezi	Fisher Test İstatistiği	Olasılık Değeri
$\Delta \ln \text{GDP} \rightarrow \Delta \ln \text{FI}$	28,936	0,024**
$\Delta \ln \text{FI} \rightarrow \Delta \ln \text{GDP}$	59,427	0,000*
$\Delta \ln \text{GDP} \rightarrow \Delta \ln \text{GFC}$	12,523	0,707
$\Delta \ln \text{GFC} \rightarrow \Delta \text{GGDP}$	9,459	0,893
$\Delta \ln \text{GFC} \rightarrow \Delta \ln \text{FI}$	24,456	0,080***
$\Delta \ln \text{FI} \rightarrow \Delta \ln \text{GFC}$	23,991	0,090***
$\Delta \text{FDI} \rightarrow \Delta \ln \text{GDP}$	19,088	0,264
$\Delta \ln \text{GDP} \rightarrow \Delta \text{FDI}$	56,297	0,000*
$\Delta \text{FDI} \rightarrow \Delta \ln \text{GFC}$	14,610	0,553
$\Delta \ln \text{GFC} \rightarrow \Delta \text{FDI}$	15,941	0,457
$\Delta \text{FDI} \rightarrow \Delta \ln \text{FI}$	19,026	0,267
$\Delta \ln \text{FI} \rightarrow \Delta \text{FDI}$	18,846	0,299

Not: \rightarrow simgesi nedenselliğin yönünü; *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyesinde değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin olduğunu göstermektedir.

Nedensellik testinden elde edilen sonuçlar aşağıda sıralanmıştır:

- Kırılganlık ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
- Kırılganlık ile gayri safi sabit yatırım arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
- Son olarak, ekonomik büyümeden doğrudan yabancı yatırım girişlerine tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

4. Sonuç

Bir ekonomide üretilen mal ve hizmetlerin reel olarak artışını ifade eden ekonomik büyüme aynı zamanda kişi başına düşen reel gelirin artışına işaret eder. Reel gelir artışı sayesinde insanların yaşam standartlarında belirgin iyileşmeler sağlanmaktadır. İyi bir beslenme şartlarına, etkin bir sağlık sistemine ve güçlü bir ekonomik ortama ulaşmayı daha hızlı sağlayan gelir artışı, gelir düzeyi ne olursa bütün ülkeler tarafından amaçlanan en önemli iktisadi hedeflerden biridir. Neoklasik teori ile başlayan anlayışta iktisadi büyümenin merkezine piyasaların rekabet edebilirliği yerleştirilmiştir. Bu bağlamda ekonomik büyüme emek, sermaye ve teknolojik gelişmeler gibi etmenlerin etrafında inceleme alanına tabi tutulmuş politik istikrar, yönetim, demokrasi, ekonomik özgürlükler, hukuk vb. gibi kurumsal yapıların/kurumların (formel ya da informal) ekonomik büyümeye etki derecesi göz ardı edilmiştir. Kurumları dikkate almadan ekonomik büyümenin dinamiklerini açıklama çabalarının etkin bir sonuç vermediği ilerleyen yıllarda yapılan ampirik çalışmalar desteklenmiştir. Bu bağlamda kurumlar kapsamında değerlendirilebilecek göstergelerden biri de bir ülkenin sahip olduğu ekonomik, politik ve sosyal durumuna ilişkin bilgi veren kırılma/kırılma/devlet kırılma/kırılma'dır.

Yapılan çalışmada 2006-2022 dönemi için Kırılma Sekizli ülkelerde devlet kırılma/kırılma'nın, ekonomik büyüme üzerindeki etkisi yatırım değişkenleri (gayri safi sabit yatırım ve doğrudan yabancı yatırım) ile ampirik olarak analiz edilmiştir. Yatay kesit bağımlılığının varlığı nedeniyle değişkenlerin durağanlık sınaması ikinci kuşak birim kök testlerinden Pesaran (2007) tarafından geliştirilen CADF birim kök testi ile yapılmıştır. Değişkenler farklı derecelerde (I [0] ve [1]) durağanlaştığından Panel ARDL-PMG testi tercih edilmiştir. Testten elde edilen bulgular, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu, gayri safi sabit yatırım artışlarının ekonomik büyümeyi artırdığını, kırılma/kırılma ve doğrudan yabancı yatırım girişlerinin ise ekonomik büyümeyi azalttığını göstermektedir. Emirmahmutoğlu ve Köse Nedensellik analizi sonuçları ise kırılma/kırılma ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü; kırılma/kırılma ve gayri safi sabit yatırım arasında çift yönlü; ekonomik büyümeden doğrudan yabancı yatırım girişlerine tek yönlü nedensellik ilişkisine işaret etmektedir.

Çalışmadan elde edilen kırılma/kırılma ekonomik büyüme üzerindeki negatif etkisi yakın zamanda yapılan sınırlı çalışmalarla (Fowowe ve Folarin, 2019; Seyoum, 2021; Adedeji ve Adeneyi, 2023; Sekunmade ve Özarlan Doğan, 2023; Agu, 2024; Barugahara ve Munyambonera, 2024) benzerlik göstermektedir. Çalışmaya konu olan Arjantin, Brezilya, Şili, Endonezya, Hindistan, Rusya, Güney Afrika ve Türkiye'nin kırılma/kırılma statüsünde değerlendirilmesinin nedeni yalnızca makro ekonomik göstergelerin istikrarlı olmaması değildir. Bu ülkelerde ekonomik yapının yanı sıra sosyal ve siyasi yapının kompozisyonu da önem arz etmektedir. Politik istikrarın ve etkin yönetim anlayışının istenilen düzeyde egemen olmadığı başka bir ifade ile devlet kırılma/kırılma'nın yüksek seviyede olduğu ülkelerde iktisadi aktörlerin güven kaybı yaşaması olumsuz iktisadi sonuçlar yaratabilir. Tüketim ve yatırım taleplerinin ertelenmesi özel sektörün yeterince gelişmemesine ve dolayısıyla eksik istihdamın meydana gelmesine neden olur. Bu durum ekonominin dar bir tabana hapsolünmesine, kamunun yeterince gelir elde edememesine sebebiyet verir. Düşük kamu geliri aynı zamanda devletin güvenlik, adalet, savunma, kamu hizmeti ve altyapı gibi temel fonksiyonları yerine getirememesine neden olur. Bu döngü ekonomik, siyasal ve en önemli toplumsal çözümlere zemin hazırlar. Çalışmada ortaya çıkan nedensellik analizine ait bulgular bu iddiaları güçlü kılmaktadır.

Ekonomik göstergelerdeki bozulmalar devlet kırılma/kırılma'nı doğrudan etkilemektedir. Bir ülkenin ekonomik olarak gerilemesi devlet kırılma/kırılma'nı arttırmaktadır. Ekonomik gelişmenin tabana yayılmaması durumu ekonomik istikrarsızlığı olumsuz manada derinleştirilebilir. Bu bağlamda ekonomik büyümenin refah göstergesi açısından tek başına anlam taşımadığı açıktır. Bu nedenle bu ülkelerde adil bir gelir dağılımı sağlamak en az iktisadi büyüme kadar önemlidir. Nitekim yeterli düzeyde bir gelire sahip olmamanın yanı sıra gelir eşitsizliğinin de insan ve beyin göçüne neden olması söz konusu ülkelerde beşerî sermaye birikiminin engelleyecektir. Güçlü bir beşerî sermaye oluşturmak yılları alan bir sürecin parçasıdır. Bu sebeple fiziki ve finansal kaynaklara göre daha kısıt olan ve birikimli bir sürecin parçası olan insan kaynağını korumak ve yeterli bir gelir düzeyi ile donatmak politika yapıcılar tarafından dikkate alınmalıdır.

Sürdürülebilir bir iktisadi büyüme sağlamak, istihdamı arttırmak, enflasyonu kontrol altına almak, orta gelir tuzağını aşmak, dış finansmana erişim sağlamak ve istikrarlı bir para birimi oluşturmak Kırılgan Sekizli ülkelerinin kırılganlık eşiğini atlamalarına ve gelişmiş ülkelere yakınsamalarına zemin hazırlayacak hedeflerdir. Bu hedeflere ulaşmak noktasında güçlü kurumsal yapılara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yönüyle, söz konusu ülkeler politik anlamıyla kurumların hâkim olduğu, güvenliğin sağlandığı, insan haklarının ve hukukun üstün kılındığı, kamu kaynaklarının daha geniş bir tabana yayıldığı ortamı güçlendirmelidirler.

Yazar beyanı

Araştırma ve yayın etiği beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Etik kurul onayı

Bu çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

Yazar katkıları

Çalışma tek yazarlıdır.

Çıkar çatışması

Yazar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Destek beyanı

Bu çalışma için herhangi bir destek alınmamıştır.

Kaynakça

- Acemoglu, D. (2009). *Introduction to modern economic growth*. New Jersey: Princeton University Press,
- Acet, H., ve Erkoçak, H. E. (2022). Fiziki, beşerî ve doğrudan yabancı sermayenin ekonomik büyümeye etkisi: G20 ülkeleri üzerine bir uygulama (panel veri analizi). *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 25(1), 141-155. Doi: <https://doi.org/10.29249/selcuksbmyd.1059290>
- Adedeji, A. A., ve Adeniyi, O. (2023). Effect of fragility on growth and poverty in Nigeria: a disaggregate state-level analysis. *The Journal of Developing Areas*, 57(1), 69-86. Doi: <https://doi.org/10.1353/jda.2023.0004>
- Adegboye, F. B., Osabohien, R., Olokoyo, F. O., Matthew, O., & Adediran, O. (2020). Institutional quality, foreign direct investment, and economic development in Sub-Saharan Africa. *Humanities and Social Sciences Communications*, 7(1), 1-9. Doi: <https://doi.org/10.1057/s41599-020-0529-x>
- Agu, C. (2024). Moderating effect of state fragility on the globalisation: economic growth nexus in Sub-saharan Africa. *Journal of Academic Research in Economics*, 16(2), 239-264. Erişim adresi: http://www.jare-sh.com/downloads/jul_2024/agu.pdf
- Aktop, V. S. (2024). Üst-orta ve yüksek gelir grubundaki ülkelerde dış ticaret-gelir eşitsizliği ilişkisi: panel Ardl analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 455-472. Doi: <https://doi.org/10.18037/ausbd.1407388>
- Armstrong, H. W. ve Read, R. (2002). The phantom of liberty? economic growth and the vulnerability of small states. *Journal Of International Development*, 14(4), 435-458. Doi: <https://doi.org/10.1002/jid.886>
- Barugahara, F., ve Munyambonera, E. (2024). Economic growth and foreign direct investment in Africa: the mediating role of state fragility and natural resources. *Kabale University Interdisciplinary Research Journal*, 2(3), 4-18. Erişim Adresi: <http://196.43.162.73/index.php/1/article/view/135/71>
- Batuo, M., Mlambo, K., ve Asongu, S. (2018). Linkages between financial development, financial instability, financial liberalisation and economic growth in Africa. *Research in International Business and Finance*, 45, 168-179. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2017.07.148>
- Baumol, W. J., & Blinder, A. S. (2004). *Economics: principles and policy*. Boston, US: Cengage Learning.
- Baylan, M. (2020). Makroekonomik kırılganlık ve ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi: Çin örneği. *İzmir İktisat Dergisi*, 35(4), 697-712. Doi: <https://doi.org/10.24988/ije.202035403>

- Breusch, T. S. ve Pagan, A. R. (1980). The lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253. Doi: <https://doi.org/10.2307/2297111>
- Chuku, C., ve Onye, K. (2019). Macroeconomic consequences of state fragility in sub-Saharan Africa. *Review of Development Economics*, 23(3), 1101-1140. Doi: <https://doi.org/10.1111/rode.12570>
- Cordina, G. (2004). Economic vulnerability and economic growth: some results from a neo-classical growth modelling approach. *Journal of Economic Development*, 29(2), 21-39. Erişim adresi: <https://core.ac.uk/download/pdf/6294615.pdf>
- Çoban, M. N. (2020). Romer hipotezi kapsamında ticari dışa açıklık ve enflasyon ilişkisi: next 11 ülkeleri için panel Ardl analizi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(3), 651-660. Doi: <https://doi.org/10.36362/gumus.647844>
- Davies, G. (2014). *The EM's 'fragile 8' must save themselves*. Erişim, 16 Ağustos 2024, <https://www.ft.com/content/5a31c17e-0cb6-327b-b096-e500a65b1932>
- Duman, Y. K. (2023). Türkiye'de makroekonomik kırılğanlığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: genişletilmiş Ardl uygulaması. *Sakarya Journal of Economics/Sakarya İktisat Dergisi*, 12(4),479-498.
- Easterly, W., ve Levine, R. (1997). Africa's growth tragedy: policies and ethnic divisions. *The Quarterly Journal of Economics*. 112(4), 1203- 1250. Doi: <https://doi.org/10.1162/003355300555466>
- Eğilmez, M. (2015). Kırılğan ekonomilerin en kırılğanları. Erişim, 1 Ağustos 2024, <https://www.mahfiiegilmez.com/2015/09/krlgan-ekonomilerin-en-krlganlar.html>
- Emirmahmutoglu, F., ve Kose, N. (2011). Testing for Granger causality in heterogeneous mixed panels. *Economic Modelling*, 28(3), 870-876. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2010.10.018>
- Ferreira, I.A. (2017). Measuring state fragility: a review of the theoretical groundings of existing approaches. *Third World Quarterly*, 38(6), 1291–1309. Doi: <https://doi.org/10.1080/01436597.2016.1257907>
- Ferreira, I. A. (2018). An empirical analysis of state fragility and growth: The impact of state ineffectiveness and political violence (No. 2018/29). *WIDER Working Paper*.
- Fowowe, B., ve Folarin, E. O. (2019). The effects of fragility and financial inequalities on inclusive growth in African countries. *Review of Development Economics*, 23(3), 1141-1176. Doi: <https://doi.org/10.1111/rode.12594>
- FSI (2023). Fragile States Index annual report 2023. Erişim, 1 Ağustos 2024, <https://fragilestatesindex.org/2023/06/14/fragile-states-index-2023-annual-report/>
- Gounder, R., ve Saha, S. (2007). *Economic volatility, economic vulnerability and foreign aid: empirical results for the South Pacific island nations* (Discussion Paper No. 0702). Department of Applied and International Economics, New Zealand: Massey University.
- Güngör, B. (2021). Post-Sosyalist ülkelerde pro-demokratik dönüşüm ve ekonomik kalkınma: panel Ardl yaklaşımı. *Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 188-206. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/aeuiibfd/issue/67403/932577>
- Hagan, E., ve Amoah, A. (2020). Foreign direct investment and economic growth nexus in Africa: New evidence from the new financial fragility measure. *African Journal of Economic and Management Studies*, 11(1), 1-17. Doi: <https://doi.org/10.1108/AJEMS-05-2019-0180>
- Hayat, A. (2017). Foreign direct investments, institutional framework and economic growth, *IES Working Paper*, No. 09/2017, Charles University in Prague, Institute of Economic Studies (IES), Prague
- Hoeffler, A. (2019). Fragility and development in Africa: an introduction. *Review of Development Economics*, 23(3), 1067-1072. Doi: <https://doi.org/10.1111/rode.12616>
- İşcan, İ. H., ve Demirel, T. (2021). Göçün gelişmiş ülkelerde büyüme ve istihdam piyasası üzerine etkileri: bir panel Ardl analizi. *EKOIST Journal of Econometrics and Statistics*, (35), 181-203. Doi: <https://doi.org/10.26650/ekoist.2021.35.1014765>
- Jimborean, R. (2018). What drives non-financial sector borrowing in emerging market economies? *Economie et Statistique /Economics and Statistics*, 503-504, 143–161. Doi: <https://doi.org/10.24187/ecostat.2018.503d.1962>
- Jung, J. (2020). Institutional quality, FDI, and productivity: a theoretical analysis. *Sustainability*, 12(17), 7057. Doi: <https://doi.org/10.3390/su12177057>

- Kara, M. E. (2021). *Devlet inşasında güç kullanımı korunu: akıllı güç ve Kosova örneği* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Kılınc, E. C. (2021). Yükselen piyasa ekonomilerinde ekonomik kırılganlık-ekonomik kalkınma ilişkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (69), 20-38. Doi: <https://doi.org/10.51290/dpusbe.837520>
- Knack, S., ve Keefer, P. (1995). Institutions and economic performance: cross-country tests using alternative institutional measures. *Economics & politics*, 7(3), 207-227. Doi: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0343.1995.tb00111.x>
- Kundak, S., ve Aktop, V. S. (2023). Yüksek teknoloji ürünü ihracatının ekonomik büyümeye etkisi: seçilmiş OECD ülkelerinde panel veri analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 19(3), 445-470. Doi: <https://doi.org/10.17130/ijmeb.1226938>
- Laniran, T. J. (2018). *Impact of state fragility on capital flows and economic growth in Nigeria* (Doctoral dissertation). University of Bradford, UK.
- Lensink, R., ve Morrissey, O. (2006). Foreign direct investment: flows, volatility, and the impact on growth. *Review of International Economics*, 14(3), 478-493.
- Loayza, N. V., ve Ranciere, R. (2006). Financial development, financial fragility, and growth. *Journal of Money, Credit and Banking*, 1051-1076. Doi: <https://dx.doi.org/10.1353/mcb.2006.0060>
- LSE-Oxford Commission on State Fragility, Growth and Development. (2018). *Escaping the fragility trap*. LSE and Oxford University. Erişim, 1 Ağustos 2024, <https://www.theigc.org/research-themes/state/fragility-commission/>
- Mazorodze, B. T. (2021). Exchange rate misalignment, state fragility, and economic growth in sub-Saharan Africa. *Cogent Economics & Finance*, 9(1). <https://doi.org/10.1080/23322039.2021.1898113>
- Misati, R. N., ve Nyamongo, E. M. (2012). Financial liberalization, financial fragility and economic growth in Sub-Saharan Africa. *Journal of Financial Stability*, 8(3), 150-160. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.jfs.2011.02.001>
- Moallemi, M. (2018). The effect of economic vulnerability on the development of MENA countries. *Economic Growth and Development Research*, 9(33), 141-156. Doi: <https://doi.org/10.30473/egdr.2018.5075>
- Mobarak, A. ve Karshenasan, A. (2012). The impact of institutional quality on relation between resource abundance and economic growth. *Iranian Economic Review*, 16(32), 95-110. Doi: <https://doi.org/10.22059/ier.2012.32740>
- Narayan, S. ve Narayan, PK. (2004). Determinants of demand for Fiji's exports: an empirical investigation. *Dev Econ*, 42(1):95-112. Doi: <https://doi.org/10.1111/j.1746-1049.2004.tb01017.x>
- Nawaz, S., Iqbal ve N., Khan, M. (2014). The impact of institutional quality on economic growth: panel evidence. *The Pakistan Development Review*, 55(1), 15-31. Erişim adresi: <http://www.pide.org.pk/pdf/PDR/2014/Volume1/15-31.pdf>
- North, D. C. (1990). Institutions, institutional change and economic performance. *Cambridge University*.
- North, D. C. (1991). Institutions. *Journal of Economic Perspectives*, 5(1): 97-112. Doi: <https://doi.org/10.1257/jep.5.1.97>
- North, D. C. (1994). Economic performance through time. *The American Economic Review*, 84(3), 359-368.
- Okoh, J. O. (2024). Institutional quality, foreign direct investment and sustainable economic growth in emerging African economies. *International Journal of Developing and Emerging Economies*, 12(11), 41-66. Doi: <https://doi.org/10.37745/ijdee.13/vol12n14166>
- Sekunmade, J.O. ve Doğan, B. Ö. (2023). Revisiting the impact of fragility on economic growth: New insights from Sub-Saharan Africa. *Hacettepe University Journal of Economics & Administrative Sciences/Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 41(4), 700-714. Doi: <https://doi.org/10.17065/huniibf.1243397>
- Pata, U. K., Kartal, M. T., Dam, M. M., & Kaya, F. (2023). Navigating the impact of renewable energy, trade openness, income, and globalization on load capacity factor: the case of Latin American and Caribbean (LAC) countries. *International Journal of Energy Research*, 2023(1), 6828781. Doi: <https://doi.org/10.1155/2023/6828781>

- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312. Doi: <https://doi.org/10.1002/jae.951>
- Pesaran, M. H., Shin, Y. and Smith, R. J. (1999), Pooled mean group estimation of dynamic heterogeneous panels. *Journal of the American Statistical Association*, 94, 621-634. Doi: <https://doi.org/10.1080/01621459.1999.10474156>
- Pesaran, M. H., Ullah, A., ve Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *The Econometrics Journal*, 11(1), 105-127. Doi: <https://doi.org/10.1111/j.1368-423X.2007.00227.x>
- Pesaran, M.H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. *Cambridge Working Papers in Economics* No. 0435, Faculty of Economics, University of Cambridge. Doi: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.572504>
- Rahman, A. (2015). Impact of foreign direct investment on economic growth: Empirical evidence from Bangladesh. *International Journal of Economics and Finance*, 7(2), 178-185.
- Saba, C. S. ve Ngepah, N. (2019). A cross-regional analysis of military expenditure, state fragility and economic growth in Africa. *Quality & Quantity*, 53(6), 2885-2915. Doi: <https://doi.org/10.1007/s11135-019-00905-6>
- Sarkar, P. (2007). Does foreign direct investment promote growth? Panel data and time series evidence from less developed countries. *MPRA Paper*, (5176), 1970-2002.
- Sekhar, C. S. C. (2010). Fragile states: the role of social, political, and economic factors. *Journal of Developing Societies*, 26(3), 263-293. Doi: <https://doi.org/10.1177/0169796X1002600301>
- Sengupta, J. (2011). *Understanding economic growth: Modern theory and experience*. Springer Science & Business Media.
- Seyoum, B. (2021). State fragility and human development: a study with special emphasis on social cohesion. *International Journal of Social Economics*, 48(1), 39-61. Doi: https://doi.org/10.1007/978-3-031-44776-1_1
- Seyoum, B., ve Camargo, A. (2021). State fragility and foreign direct investment: the mediating roles of human flight and economic decline. *Thunderbird International Business Review*, 63(2), 159-174. Doi: <https://doi.org/10.1002/tie.22135>
- Siddique, H., Nawaz, A., Majeed, M. (2016). The impact of institutional governance on economic growth: a panel data analysis. *Bulletin of Business and Economics*, 5(4), 210-219. Doi: <https://doi.org/10.1002/tie.22135>
- Snowdon, B. ve Vane, H. (2005). *Modern macroeconomics its origins, development and current state*. Cornwall: Edward Elgar Publishing.
- Şimşek, N., Hazar, A. ve Babuşçu, Ş. (2019). Türkiye'nin finansal kırılganlığına etki eden makro ekonomik faktörler. *Ekonomi ve Finansal Araştırmalar Dergisi*, 1(1-2), 48-74. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/pub/jefr/issue/65935/1029312>
- Toda, H. ve Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Econometrica*, 66(1-2), 225-250.
- United Nations (2023). *Times of crisis, times of change: science for accelerating transformations to sustainable development*. Erişim, 15 Ağustos 2024, https://sdgs.un.org/sites/default/files/2023-09/FINAL%20GSDR%202023-Digital%20-110923_1.pdf
- Ünsal, E. (2007). *İktisadi büyüme*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Vieira, F. V. ve da Silva, C. G. (2022). The role of international reserves on real exchange rate: a panel data analysis. *Economia Aplicada*, 26(2), 221-238. Doi: <https://doi.org/10.11606/1980-5330/ea180445>
- Wandeda, D. O., Masai, W. ve Nyandemo, S. M. (2021). Institutional quality and economic growth: evidence from Sub-Saharan Africa countries. *African Journal of Economic Review*, 9(4), 106-125. Doi: <https://doi.org/10.22004/ag.econ.315816>
- Wang, M. L., Sarkodie Ntim, V., Yang, J., Zheng, Q., & Geng, L. (2022). Effect of institutional quality and foreign direct investment on economic growth and environmental quality: Evidence from African countries. *Economic research-Ekonomska istraživanja*, 35(1), 4065-4091.

- World Bank (2011). *Conflict, security, and development*. Erişim, 1 Ağustos 2024, <https://documents.worldbank.org/en/publication/documentsreports/documentdetail/806531468161369474/world-development-report-2011-conflict-security-and-development-overview>
- Yeboua, K. (2020). Foreign direct investment and economic growth in Africa: new empirical approach on the role of institutional development. *Journal of African Business*, 22(3), 361–378. Doi: <https://doi.org/10.1080/15228916.2020.1770040>